

Ağahüseyn ŞÜKÜROV

XX ƏSR QAZAX ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ HAQQINDA

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələrinin əsasını qoymuş, Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki BDU) SSRİ xalqları ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi qazax, eləcə də özbək, türkmən, qırğız və s. ədəbiyyatını tədris etmiş, dərslilər yazıb, xüsusi kafedra yaratmış professor Pənah Xəlilov maraqlı bir fikir irəli sürür: “Xalq nəğmələri və dastanları, mütərəqqi akın poeziyası yazılı ədəbiyyatın inkişafında mühüm mənbə rolunu oynamışdır. Qazaxların yazılı ədəbiyyatı isə yalnız XIX əsrdə təşəkkül tapmışdır. Onun ən görkəmli nümayəndələri Çokan Vəlixanov, İbray Altınсарin və Abay Kunanbayev olmuşdur... Hələ XVIII əsrin ortalarında Kiçik Juzun xanı rus təbəəliyini qəbul etmişdi. Bütün Qazaxıstanın Rusiya tərkibinə qatılması, vahid rus idarə-üsulu isə 1869-cu ildə həyata keçirilmişdir.” (1, s.314).

Beləliklə, Qazaxıstanda və bütün Orta Asiyada çar istilasına dövrü, onunla birlikdə isə, türk xalqlarının faciəsi başladı. Fəqət uzun zaman – XX əsrin sonuna SSRİ dağılana qədər bunu mütərəqqi hadisə sayıb bayram edirdilər. Lakin bu artıq tarixdə qalıb, bizim üçün isə o maraqlıdır ki, “qazaxların yazılı ədəbiyyatı XIX əsrdən” – çar istilasına dövründən başlanır...

Çokan Vəlixanov (1838-1865. Cəmi 33 yaş) rus ədəbi mühiti ilə bağlı olub, əsərlərini də rus dilində yazmışdı. O, “Səhrələrin Odisseyası” adlandırdığı möhtəşəm “Manas”ı Böyük Çöldən toplayıb yazıya almışdı. Bu onun öz xalqı (qazax-qırğız), türk milləti qarşısında böyük xidməti idi. İbray Altınсарin (1841-1889) ilk qazax pedaqoqu, qazax uşaqları üçün ilk dərslik yazmış, məktəb açmış maarifçi idi.

XIX əsr qazax ədəbiyyatı – yeni qazax ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayev (1845-1904) olmuşdur.

Bundan başqa, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qazaxıstanda Akan Səre Koramsa oğlu (1843-1913), Akılbay (1863-1904), Mağaviya (1870-1904), İsfəndiyar Kobeyev (1878-1957), Sultanmahmud Torayqırov (1893-1929), Sabit Donentayev (1894-1933), Mühəmmədcan Seralini (1872-1920) müxtəlif janrlarda yazıb yaratmışlar. Bu qələm sahiblərinin əksəriyyəti Abay Kunanbayevin ənənələrini davam etdirmişlər.

“Qazax ədəbiyyatının iki zirvəsindən biri Abay Kunanbayev, digəri isə Muxtar Auezovdur. Abay Kunanbayev (1845-1904) qazax ədəbiyyatının yaradıcısıdır. Abayın “Qara söz” kitabı qazax xalqının ağ günlərə çağırışlarının ədəbiyyatdakı əks-sədasıdır. Abay Kunanbayev qazax xalqını milli-mənəvi birliyə, maarifçilik hərəkatı uğrunda mübarizəyə istiqamətləndirən görkəmli vətəndaş yazıçısıdır... Muxtar Auezov (1897-1961) XX əsr qazax ədəbiyyatının ən görkəmli yaradıcılarından biridir... Muxtar Auezovun yaradıcılığı qazax xalqının milli oyanış, tərəqqi və dirçəliş yolunun mükəmməl bədii salnaməsindən ibarətdir.” (2, s.3). Beləliklə, Abay Kunanbayev XIX əsr, Muxtar Auezov XX əsr qazax ədəbiyyatının əsas yaradıcıları, klassikləri kimi türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşlar.

XIX əsrin qazax ədəbi-tarixi prosesinə məxsus yaradıcılıq meyilləri Abay Kunanbayev ideyaları məcrasında davam edirdi. XX əsr qazax ədəbi prosesi yazıçı, alim və ictimai xadim, həqiqi mənada tale yaşayan Muxtar Auezovun yaradıcılığı fonunda cərəyan edirdi. Lakin həm Abay Kunanbayev və XIX əsr qazax ədəbi-tarixi prosesi, həm Muxtar Auezov və XX əsrin ədəbi prosesi Böyük Çölün nəğmələri və qırğız-qazax (və ümumtürk) eposu olan “Manas”la bağlı idi, bu iki mənbədən ruhi-mənəvi enerji alırdı. Təsadüfi deyil ki, 1928-ci ildə Muxtar Auezov “Qırğız səhralarına səfər edərək “Manas”ı öyrənməyə və yazıya almağa başlayır... “Manas” eposu haqqında fundamental elmi əsər yazır.” (3, s.7 və 9).

Muxtar Auezovun yaradıcılığında folklor təsiri o qədər güclüdür, onun poetikası və estetikasına elə qaynayıb-qarışır ki, onu ayırmaq belə çətinləşir. Qazax xalqının qəhrəmanlıq dastanı “Koblandı Batır” da yazıçının yaradıcılığına səmərəli təsir göstərmişdir.

Türk xalqları ədəbiyyatlarının tanınmış tədqiqatçısı professor Nizami Məmmədov-Tağısoy qazax ədəbi tarixi prosesinin mərhələlərini belə təsəvvür edir: “Qədim tarixi olan qazax ədəbiyyatı aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir: 1) ümumtürk şifahi xalq yaradıcılığı və Orxon-Yenisey abidələri (VI-VIII əsrlər); 2) oğuz-qıpçaq dövrü (IX-XIII əsrlər); 3) monqol dövründən sonrakı mərhələ (XIII-XIV əsrlər); 4) XV-XIX əsrlər qazax şifahi xalq ədəbiyyatı dövrü. XIV-XV əsrlər qazax xalqının formalaşdığı, qazax milli ədəbiyyatı və qazax dövlətçiliyinin meydana gəldiyi mərhələdir; 5) sovet dövrü (1920-1991); 6) müstəqillik dövrü (1991-ci ildən başlayaraq günümüzə qədər) fərqləndirilir.” (4, s.11). Bu təsnifatı doğru hesab etsək (hərçənd ki, mübahisəlidir!), onda XX əsr əsasən 5-ci – sovet dövrünə təsadüf edir. 1900-1920-ci illər XX əsrin inertiv davamı hesab oluna bilər. Məsələn, Muxtar Auezov “Tufana doğru” adlı ilk hekayəsini 1915-ci ildə yazmışdır. “Manas”ın və rus ədəbiyyatının təsiri altında XX əsr qazax ədəbiyyatında ilk poemalar – İ.Kobeyevin “Kalım”, S.Torayqırovun “Gözəl Qəmə” əsərləri yaranır. Məhz bu dövrdə də qazax milli mətbuatının ilk nümunələrindən biri olan “Ayxan” jurnalı yaranır və ədəbi qüvvələri ətrafına toplayır.

XX əsrin 20-ci illərində qazax ədəbiyyatında da yeni mərhələ başlanır. Əsrin ilk 20 ili XIX əsrdən başlanan maarifçi ədəbiyyat inertiv inkişafı ilə

səciyyələnin. Necə deyərlər, Abay Kunanbayev yaradıcılığının təsiri altında olur.

XX əsrin 20-ci illərindən etibarən – 1922-ci ildə SSRİ yaranandan – 12 milli respublika (üç Pribaltika respublikası – Latviya, Litva və Estoniya 1940-cı ildə birləşib) bir ittifaqda birləşir. Bundan sonra həmin respublikalar sovet respublikaları adlanır, onların iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı – məcburi kollektivləşmə, ədəbiyyat və mədəniyyəti bir mərkəzdən – Moskvadan, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının qərar və göstərişləri ilə idarə olunur. Əgər Sovet İttifaqı yaranana qədər türk dövlətləri vahid ümumtürk və müsəlman milli konteksti ilə idarə olunurdusa, sovetləşmədən sonra tamamilə başqa – ümumsovet konteksti ilə idarə olunmağa vadar edildi. Burada türk birliyindən – milli müəyyənlikdən söhbət gedə bilməzdi. Başqa cür düşünən, milli mənafelərə xidmət edən dəyərli ziyalılar 1937-ci illərdə repressiyalara məruz qaldılar, ölkədə, xüsusən milli respublikalarda siyasi xof, qorxu, vahimə hakim oldu, mömin müsəlmanlar “panislamist”, millətini sevənlər “pantürkist” adlanıb (o zaman bu adlar ən təhlükəli damğalar idi) hərbi üçlük tərəfindən 20 dəqiqə sürən “məhkəmə”nin hökmü ilə güllələndilər, ən yaxşı halda sürgün olundular...

Belə bir dövrdə Azərbaycanda və Qazaxıstanda, eləcə də bütün türk və qeyri-türk respublikalarında milli müəyyənliyi olmayan bolşevik-proletar ədəbiyyatı təşəkkül tapırdı. Yenə də eynimənşəli türk respublikalarında eyni mühit – ümumsovet mühiti hökmfərma idi. Yenə də ədəbiyyatlar və mədəniyyətlər eyni – məzmunca sosialist, formaca “milli” idi. Hər çətinliyə qalib gələn meşin gödəkcəli bolşeviklər, bir polk aqıvardiyaçıya təkbaşına qalib gələn papağı ulduzlu qızıl əsgər ədəbiyyatın əsas qəhrəmanı – müsbət qəhrəmanı oldu.

Bu vəziyyət demək olar ki, bütün ittifaq respublikalarında eyni idi. Poeziya və mahnılar Leninə, Stalinə, Kommunist Partiyasına, sırayı proletarlara həsr olundu, ədəbiyyatın mövzusu və ideyası dəyişildi. 1934-cü ildə Sovet Yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayına hər millət öz ədəbiyyatı haqqında məruzə ilə gəldi, nəticədə Ümumsovet ədəbi birliyi yarandı. Bu illərdə (1922-1932) ədəbiyyat və incəsənətdə “səmərəli” sinfi düşmən axtarışları baş verdi... Bundan sonra xalqlar və onların ədəbiyyat və mədəniyyətləri arasında ədəbi əlaqələr qarşılıqlı ədəbi təmaslar formatını aldı və bu prosesdə bədii əsərlərin rus dilinə və rus dili vasitəsilə milli dillərə tərcüməsi vüsət aldı, tərcümə ədəbi əlaqələrin ən intensiv formasına çevrildi. Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri də bu məcrada “inkışaf edir”, hər ikisi müxtəlif dillərdə eyni məqsədə – sosializm realizminə xidmət edirdilər.

Lakin bütün siyasi-ideoloji təzyiqlərə baxmayaraq, türk xalqlarının yazıçıları sətiraltı və mətnaltı, simvolik mənalarla məişətdə, etnik adət-ənənələrdə olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da milli varlıqlarını qismən də olsa qoruyub saxlayırdılar. Bu cəhət daha çox mənfi qəhrəmanların davranışlarında, etnopsixologiyasında ifadə olunurdu. Bu baxımdan xalqın milli varlığına – tarixi mövzulara həsr olunmuş əsərlər xüsusi dəyərə malikdir.

Bu meyillər XX əsr Azərbaycan və qazax ədəbiyyatlarında əsas meyillərin bədii-fəlsəfi mahiyyətini, onların estetikasını və poetikasını, ümumi və fərdi üslubunu müəyyənləşdirirdi.

Böyük qazax yazıçısı və alimi Muxtar Auezovun, Azərbaycanın xalq yazıçıları Süleyman Rəhimovun, Əbülhəsənin, Mirzə İbrahimovun nəsrini 20-30-cu illərdə formalaşdırıb. Süleyman Rəhimovun “Şamo”, Əbülhəsənin “Yoxuşlar” romanları bu dövrün hadisələrini əks etdirir. “Muxtar Auezovun 20-ci illərdə yaratdığı hekayə və povestlərdə yazıçının olduqca məhsuldar və səmərəli bədii kəşflərini görmək mümkündür. “Aşırımda atəş”, “Yasa bürünmüş gözəl”, “Qəddar illər”, “Müdafiəmizin günü”, “Boz qəddar” və s. kimi əsərlərin bütün məzmununu dərin psixologizmlə zəngindir ki, burada biz insanların çoxözlü təsvirlərini görə bilirik... 20-ci illər dövrü Muxtar Auezovun qəhrəmanlarının sosial-psixoloji xarakteristikasının vasitələr sistemində məişət və əmək paralelləri mühüm rol oynayır.” (5, s.52 və 62)

Bu mülahizə və müşahidə həqiqətə uyğundur. Azərbaycan ədəbiyyatında da, qazax ədəbiyyatında da müştərək bədii-fəlsəfi xüsusiyyət bundan ibarət idi ki, 20-30-cu illərdə bu xalqların qabaqcıl yazıçıları qəhrəmanların əməli və fəaliyyətlərindən daha çox psixologiyasına, etnik marağına diqqət yetirirdilər.

Hər iki xalqın 20-30-cu illər ədəbiyyatında bir müştərək cəhət də mövzu ümumiliyi ilə bağlıdır. Bu dövrdə hekayə və romanlarda dini mövhumatın, köhnə feodal-patriarxal qaydaların, geriliyin, nadanlılığın tənqidi güclüdür. Sovet dövrünün xüsusilə ilk onilliklərində hər iki respublikada təkcə milli düşüncəli ziyalılar yox, din xadimləri də izlənilir, ərəb dilində yazılan kitablar yandırılır, məscidlər sökülür və yaxud anbara çevrilir, ziyarətgahlar dağıdılırdı. Nihilizm və proletkultçuluq tüğyan edirdi. Xalqların, xüsusilə türk-müsəlmanların minilliklər boyu formalaşdırıb daşlaşmış milli adət-ənənələri yasaq edilmişdi...

Bütün bunlar təbii ki, ədəbi prosesə də təsirsiz qalmır, ədəbiyyat da, incəsənət də totalitar ideologiyanın basqısı altında idi. Lakin 70 il davam edən sovet, bolşevik-kommunist rejimi xalqın milli düşüncəsindəki gizli qatlara daxil ola, onun milli ruhunu qıra bilmədi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Xəlilov P. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1994
2. Həbibbəyli İ. Böyük vətəndaş yazıçı və ictimai xadim // “Muxtar Auezov, həyatı və yaradıcılığı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020
3. Fəridə (Hicran) Vəliyeva. Muxtar Auezovun hekayə yaradıcılığında folklor ənənələri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018
4. Məmmədov-Tağısoy N. Muxtar Auezovun yaradıcılığı: ənənədən novatorluğa. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2019
5. Məmmədov (Tağısoy) N. Muxtar Auezovun hekayə və povestlərində qazax milli düşüncəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020